

MAREK JAKUBÓW

ROZRACHUNEK Z WOJENNĄ PRZESZŁOŚCIĄ W TWÓRCZOŚCI ELISABETH LANGGÄSSER

Chociaż od zakończenia II wojny światowej minęło już kilkadziesiąt lat, ostra wymiana poglądów między uczestnikami publicznych debat wskazuje, że jest ona tematem wciąż aktualnym. Pamięć o wojnie budzi kontrowersje zarówno w Polsce, jak i w Niemczech. Wystarczy wspomnieć wystąpienie Martina Walsera w 1998 r. we Frankfurckim kościele św. Pawła¹, które doprowadziło do ostrych polemik, twórczość pamiętnikarską potomków faszystowskich funkcjonariuszy, np. rozrachunek Niklasa Franka z przeszłością rodziny w książkach *Der Vater. Eine Abrechnung* (1987) i *Meine deutsche Mutter* (2005), wyświetlane w niemieckiej telewizji serie filmów dokumentalnych Guido Knoppa czy też filmy biograficzne o Hitlerze i o Sophie Scholl, nakręcony na podstawie książki Günthera Grassa pt. *Unkenrufe* film *Wróżby kumaka*, w końcu udział w debacie rozrachunkowej pokolenia wnuków².

Są to kolejne głosy toczącej się nieustannie debaty skoncentrowanej wokół takich problemów, jak poszukiwanie przyczyn wojny, wina, odpowiedzialność, czy też wreszcie ochrona tragicznych doświadczeń tamtego okresu przed marginalizacją i wypieraniem z indywidualnej i społecznej świadomości.

Dr hab. MAREK JAKUBÓW, prof. KUL – Katedra Literatury Niemieckojęzycznej XVIII i XIX wieku w Instytucie Filologii Germańskiej KUL; adres do korespondencji: IFG KUL, Al. Racławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: jakbow@kul.pl

¹ Por. tekst wystąpienia M. Walsera w: http://www.hdg.de/lemo/html/dokumente/WegeInDieGegenwart_redeWalsersZumFriedenspreis (08.10.2009). Por. też polski komentarz: P. BURAS, *Pamięć jako racja stanu. Niemiecka debata o stosunku do holocaustu*, „Więź” 1999, nr 4 (486).

² Por. np. H.H. EWERS, J. MIKOTA, J. RUELECKE, J. ZINNECKER (wyd.), *Erinnerungen an Kriegskindheiten. Erfahrungsräume, Erinnerungskultur und Geschichtspolitik unter sozial- und kulturwissenschaftlicher Perspektive*, Weinheim und München: Juventa 2006, zwłaszcza rozdz. II: *Nationalsozialismus und Krieg in literarischen Erinnerungskulturen und Begegnungskontexten der zweiten und dritten Generation*.

Literatura niemiecka podejmowała często próby odpowiedzi na powyższe pytania, które można ująć w dwa dominujące modele. Z jednej strony mamy do czynienia z typowym dla okresu powojennego nurtem metafizycznym i mitologicznym, który zarówno źródeł, jak i rozwiązań każe szukać w sferze indywidualnych moralnych rozstrzygnięć, z drugiej zaś z ukształtowanym w latach sześćdziesiątych przeciwstawnym nurtem psychologiczno-społecznym. Rozliczenie z przeszłością wojenną oznacza tu nie tylko diagnozę indywidualnych zachowań wobec zła w ogóle, lecz także krytyczne spojrzenie na wytworzone przez społeczeństwo postawy. Wystarczy tu wspomnieć powieści Heinricha Bölla, w których krytycznie ocenia on mieszczaństwo niemieckie, czy też znany w Polsce choćby z długich i burzliwych zmagania z cenzurą *Błaszany bębenek* Günthera Grassa, gdzie wojna i jej źródła pokazane są m.in. przez pryzmat stosunków polsko-niemieckich.

Twórczość literacka identyfikowanej z ze środowiskiem katolickim w Niemczech Elisabeth Langgässer jest istotna przede wszystkim ze względu na jej specyficzne miejsce w dyskursie rozrachunkowym. Łączy ona elementy przedstawionych modeli, tzn. perspektywę metafizyczną i konkretne uwarunkowania historyczne, oraz każe spojrzeć na powojenną literaturę niemiecką powstałą w kręgu pisarzy katolickich nie tylko w kategoriach konserwatyizmu lub postępowości. Dla polskiego literaturoznawcy zajmowanie się twórczością Elisabeth Langgässer ma znaczenie zarówno w przedstawionym powyżej kontekście, jak też w perspektywie kształtowania się wizerunku Niemiec Zachodnich poprzez recepcję tekstu literackiego.

Choć po wojnie Elisabeth Langgässer (1899-1950) stawiana była na równi z Tomaszem Mannem, a sale wykładowe zapełniały się setkami słuchaczy podczas jej prelekcji³, nie należy ona do tych pisarzy niemieckich, których teksty o wojnie trwale wpisały się do kanonu literatury niemieckiej. Przyczynę tego stanu rzeczy zdaje się trafnie określać Peter Demetz, stwierdzając:

Elisabeth Langgässer wird heute nur noch von wenigen Glücklichen gelesen. Unmittelbar nach dem Krieg forderte sie ihre Leser durch die Dichte ihrer Metaphysik und die rücksichtslose Verquickung von Mythos, unverborgener Sexualität und schwieriger Sprache heraus⁴.

³ Por. C. DUTT, *Elisabeth Langgässers Modernitätsanspruch*, w: W. KÜHLMANN, R. LUCKSCHEITER (wyd.), *Moderne und Antimoderne. Der Renouveau catholique und die deutsche Literatur*. Beiträge des Heidelberger Colloquiums vom 12. bis 16. September 2006, Freiburg im Breisgau–Berlin–Wien: Rombach 2008, s. 475-488.

⁴ P. DEMETZ, *Fette Jahre, magere Jahre. Deutschsprachige Literatur von 1965 bis 1985*,

Po upływie kilkudziesięciu lat dzielących nas od gorących polemik powojennych, mając świadomość różnorodności poglądów na II wojnę światową oraz współczesnych sposobów jej opisywania, warto jeszcze raz przyrzeć się podjętej przez Langgässer interesującej analizie przyczyn wojny oraz próbie rozrachunku z nią.

Langgässer urodziła się 23 lutego 1899 r. w Alzey (obecnie Nadrenia Palatynat), gdzie mieszkała do 1909 r.⁵ Po śmierci ojca przeprowadziła się z matką do Darmstadt. Katolicka mieszczańska rodzina zapewniła jej wykształcenie nauczycielskie w Viktoriaschule, do której uczęszczała w latach 1920-1928. Na ten okres przypadają również pierwsze publikacje w „Das Heilige Feuer”, czasopiśmie wydawanym przez Ernsta Thrasolta, związanego z katolickim ruchem młodzieżowym, zainspirowanym ideami ruchu liturgicznego. Istotnym celem tej grupy było włączenie pierwiastków ludowych oraz narodowego języka do liturgii mszalnej. Jednym z jej patronów był Romano Guardini. Langgässer włącza się w urzeczywistnienie głównego postulatu ruchu, jakim była odnowa przeżycia religijnego, swymi tekstami, które w 1924 r. ukazały się w formie książki pt. *Der Wendekreis des Lammes. Ein Hymnus der Erlösung*. Niektóre widoczne wtedy elementy jej pisarstwa, jak np. połączenie antyku z chrześcijaństwem, powrócą w późniejszym zbiorze wierszy *Der Laubmann und die Rose* (1947). W 1929 r. pisarka przeniósł się do Berlina, gdzie uczyła m.in. w społecznej szkole żeńskiej. W 1935 r. wyszła za mąż za katolickiego filozofa Wilhelma Hoffmanna, a w 1936 r. ze względu na swoje – według nomenklatury faszystowskiej – półżydowskie pochodzenie została wykluczona z Izby Piśmiennictwa Rzeszy (*Reichsschrifttumskammer*), co wiązało się również z zakazem publikowania. W czasie wojny, mimo złego stanu zdrowia, została skierowana do pracy w fabryce. Wojna zaznaczyła się w biografii pisarki również w inny sposób, a mianowicie jej córka Cordelia została uwięziona w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu. W 1984 r. Cordelia wydała w języku szwedzkim (wydanie niemieckie W 1986 r.) autobiograficzną książkę *Gebranntes Kind*

München–Zürich: Piper 1988, s. 40. „Książki Elisabeth Langgässer czytają dziś nieliczni szczęśliwi. Tuż po wojnie prowokowała ona swoich czytelników gęstą metafizyką i bezwzględny połączeniem mitu, nieskrywanej seksualności i trudnego języka” (przekład M.J.).

⁵ Na temat biografii pisarki por. m.in. S. HILZIGER, *Elisabeth Langgässer. Eine Biographie*, Berlin: Verlag für Berlin-Brandenburg 2009; D. HOFFMANN, *Elisabeth Langgässer (1899-1950). An den Grenzen des aufgeklärten Selbstbewusstseins. Elisabeth Langgässers Auseinandersetzung mit den Bedingungen menschlicher Existenz*, w: H.-R. SZWAB (wyd.), *Eigensinn und Bindung. Katholische deutsche Intellektuelle im 20. Jahrhundert. 39 Porträts*, Kevelar: Butzon & Bercker 2009, s. 285-301.

sucht das Feuer, która rzuca więcej światła na relacje matki i córki. Ów wątek biograficzny znalazł się w ostatnim czasie w centrum uwagi badaczy spuścizny literackiej Langgässer⁶. Po wojnie pisarka mieszkała początkowo w Berlinie. W 1947 r. jej mąż otrzymał pracę w Germersheim i z tego powodu przeprowadziła się w 1948 r. do Rheinzabern, gdzie zmarła w 1950 r.

Doświadczenie wojny stanowi istotny składnik nie tylko w biografii autorki, lecz również w jej twórczości. W wydanej w 1936 r. powieści *Der Gang durch das Ried*⁷ zachowania postaci tam przedstawionych określa w dużej mierze pierwsza wojna światowa. Druga wojna światowa natomiast jest centralnym wydarzeniem w jej najważniejszej powieści *Das unauslöschliche Siegel*⁸, którą pisała w czasie wojny i wydała w 1946 r. Wojna jest również tłem jej opowiadań zawartych w zbiorach *Der Torso* (1947) i *Glück haben* (1968). Część z nich ukazała się w 1958 r. w tłumaczeniu na język polski pt. *Wierna Antygona*.

W tekstach Langgässer wyraźne są nawiązania do chrześcijaństwa, szczególnie do nurtów katolickich, z których autorka się wywodziła, np. wspomnianego już ruchu liturgicznego. Poza tym istotne znaczenie miały wzorce literackie zaczerpnięte z *renouveau catholique* (P. Claudel, G. Bernanos), co zadecydowało w dużej mierze o przyporządkowaniu pisarki do grupy pisarzy tzw. wewnętrznej emigracji obok takich twórców jak Gertrud Le Fort, Werner Bergengruen, Reinhold Schneider.

Elementem łączącym ich spojrzenie na wojnę miała być czysto „metafizyczna diagnoza”, która w opinii krytycznie nastawionych historyków literatury niemieckiej (lat siedemdziesiątych i późniejszych) nie uwzględniała aspektów społeczno-historycznych jako ważnych przyczyn wojennej katastrofy. Typowa jest w tym względzie ocena zawarta w niemal podręcznikowym tomie historii literatury niemieckiej wydanym przez Wilfrieda Barnera:

⁶ Por. U. EL-AKRAMY, *Wotans Rabe: die Schriftstellerin Elisabeth Langgässer, ihre Tochter Cordelia und die Feuer von Auschwitz*, Frankfurt am Main: Verlag Neue Kritik 1997.

⁷ Książka ukazała się w tłumaczeniu na język polski pt. *Droga przez moczary*, tłum. I. i E. Naganowscy, Warszawa: PIW 1971. W 1936 r., podobnie jak i inne utwory pisarki, została objęta wydanym przez nazistów zakazem publikowania.

⁸ Por. R. EIDUKEVIČIENĖ, *Gestaltung von Frauenfiguren im Werk einer ‚katholischen‘ Autorin (ein Beitrag zum Elisabeth Langgässers Roman Das unauslöschliche Siegel, 1946)*, „Studia Niemcoznawcze” 28 (2004), s. 725-743; S. KUBIK, *Die europäische Ordnung stirbt. Religion und Geschichtskonstruktion im Angesicht der Katastrophe. Eine vergleichende Untersuchung der Romane Die Schlafwandler von Hermann Broch und Das unauslöschliche Siegel von Elisabeth Langgässer*, Frankfurt: Peter Lang 2008.

Sie reflektieren die Frage nach den Gründen, Herkunftsbedingungen, Wesenszügen des Dritten Reiches, ohne dieses selbst ausdrücklich zum Gegenstand zu machen. Sie greifen weit aus⁹.

Pisarze z tego kręgu posługują się takimi motywami jak dziewicza harmonijna przyroda oraz proste, pozostające w zgodzie z nią życie na prowincji jako przeciwwagą oraz refugium dla opisywanych postaci. Taki obraz łączy z krytyką postępu technicznego i wielkomiejskiego zagubienia.

Idealizacja prostoty i przywiązania do przyrody, która znajduje swój literacki wyraz w idyllicznym rustykalnym obrazowaniu, została w dużej mierze wykorzystana przez literaturę przejętą przez faszystowską propagandę. Stąd w krytycznych opiniach o literaturze powojennej zarzut niebezpiecznej bliskości obu sposobów pisania, prowadzących do zacierania granicy między emigracją a konformizmem, jak również anihilacji w świadomości czytelnika realnego problemu, konkretnej sytuacji, co więcej braku krytycznej refleksji nad własną postawą oraz utożsamienie się z rolą niewinnej ofiary, która dostała się w tryby negatywnych procesów dziejowych.

Oderwaniu od konkretnych wydarzeń historycznych sprzyjało również umiejscowienie fikcji literackiej w przeszłości. Jest to np. wojna trzydziestoletnia w *Die Verfhemte* Gertrud Le Fort, renesansowe księstwa włoskie i wojny napoleońskie u Wenera Bergengruena. Symptomatyczne jest w tym kontekście stwierdzenie Reinholda Schneidera z posłowie do zbioru opowiadań Bergengruena *Die Zwillinge aus Frankreich*:

Der Dichter lebt, wo seine Ahnen lebten; an den Grenzen des Reiches, in der Form, die, wie keine zweite, die Verantwortung für das Ganze der Christenheit in der Geschichte zu vollziehen suchte. Fern ist ihm die Zeit des Absolutismus, fern die preußische Geschichte der neueren Zeit, fern die Zerteilung ins Enge, Eingeschränkte, wie ihm überhaupt alles Kleinliche fern ist [...]¹⁰

⁹ W. BARNER (wyd.), *Geschichte der deutschen Literatur von 1945 bis zur Gegenwart*, [=H. DE BOOR; R. NEWALD [wyd.], *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart*, t. XII], München: Beck 1994, s. 43. „Rozważają problem przyczyn, okoliczności, charakteru III Rzeszy nie zajmując się nią samą. Sięgali bardzo daleko” (przekład M.J.).

¹⁰ R. SCHNEIDER, *Die Sendung Werner Bergengruens*, przedmowa do: *Die Zwillinge aus Frankreich. Erzählungen*, Berlin-West: Ullstein 1960, s. 190. „Poeta żyje tam, gdzie żyli jego przodkowie; na granicach królestwa, w formie, która, jak żadna inna, próbowała urzeczywistnić odpowiedzialność za całość chrześcijaństwa w historii. Odległe są dla niego czasy absolutyzmu, odległa pruska historia, odległe rozczłonkowanie na to, co wąskie, ograniczone, tak jak odległa jest dla niego wszelka małostkowość [...]” (przekład M.J.).

Konstrukcja akcji i aluzja miały tworzyć analogię do wydarzeń wojennych, jak na przykład w powieściach Wernera Bergengruena *Der letzte Rittmeister, Las Casas vor Karl V* (1937/49/53/55) i inne.

Teksty Elisabeth Langgässer trudno jednak wpisać w powyższy schemat interpretacyjny, chociaż sama autorka zdecydowanie określa swoją twórczość jako katolicką. Tło wydarzeń opisywanych przez nią wydarzeń to konkretna rzeczywistość historyczna, która z kolei – w tym momencie autorka jest bliska wymienionym powyżej pisarzom – nie istnieje jako zjawisko autonomiczne, lecz jest częścią uwarunkowanego metafizycznie procesu dziejowego. Jego podstawowym motywem jest walka dobra ze złem oraz działanie boskiej łaski w świecie, przez co wydarzeniom historycznym zostaje nadany sens historiozbowczy.

W napisanej w latach 1936-1945 powieści *Das unauslöschliche Siegel* kluczową postacią jest Belafontein, Żyd konwertyta, którego historia rozpoczyna się w dniu siódmej rocznicy jego chrztu. Typ estety, może trochę sybaryty i religijnie indyferentnego człowieka zostaje skonfrontowany z postawami i sytuacjami, które skłaniają go do refleksji nad własną postawą życiową. Są one z jednej strony odbiciem jego własnych przyzwyczajęń, z drugiej zaś dają mu perspektywę rozwoju. Postawy małomiasteczkowej elity, do której Belafontein należy, oscylują między hołdowaniem własnym namiętnościom, prowadzącym niekiedy do zbrodni, i skrzętnym wypieraniem ze świadomości niewygodnych faktów. Gully, właściciel loterii, zwolennik postępu, charakter cyniczny, wierzy tylko w los; przełożona klasztoru Maura uwikłana jest w spór o parcelę; nihilistyczny Mösinger głosi tezę o alienacji człowieka i zatracą zdolność odwoływania się do „trzeciego wymiaru”, tj. do transcendencji. Znajdujemy tu wreszcie postawy hedonistyczne i materialistyczne. Dla Langgässer są one emanacją zła, które autorka traktuje jako zjawisko ponadczasowe, co sugeruje też kompozycja powieści. Wydarzenia prezentowane są nie jako związek przyczynowo-skutkowy, lecz jako ogniwo odwiecznej walki dobra ze złem. To ostatnie, choć jego analogie sięgają po czasy Babilonu, nie jest anonimowe. Langgässer włącza się swoją diagnozą w istniejący od XIX wieku w literaturze niemieckiej antyreformacyjny dyskurs. W dyskusjach przypominających intelektualne debaty z powieści Tomasza Manna wyraźnie ukazana jest konstrukcja ideologiczna świadomości narodu niemieckiego, która ma swój początek w reformacji, a pierwszy punkt kulminacyjny osiąga w wydarzeniach pierwszej wojny światowej. Jeden z wątków powieści rozgrywający się w 1914 r. na terenie podbitej Francji ukazuje dwóch oficerów niemieckich świadomych niszycielskiego

aspektu ich ekspansji. Ich rozważania kończy znamieny wniosek: „Wir Deutsche sind Barbaren”¹¹. Wątek ten koresponduje z wkomponowanym w akcję powieści manuskrytem hiszpańskiego dyplomaty Donoso Cortesa, w którym znajdujemy kilka istotnych tez: pierwsza z nich głosi, że niesprawiedliwy podział dóbr prowadzi do dyktatury; druga ostrzega przed instrumentalnym traktowaniem religii w sekularyzowanej formie, czego przykładem są Prusy. Apogeum tej tendencji stanowi okrucieństwo drugiej wojny światowej, które materializuje się w eksterminacji narodu żydowskiego, obozach koncentracyjnych, a także w nalotach na niemieckie miasta, których ofiarą była sama Langgässer.

Zarówno w swojej diagnozie, jak i w ukazaniu sposobu zerwania z fałszywą przeszłością pisarka bliska jest przedstawionemu powyżej katolickiemu nurtowi interpretacyjnemu. Do jego konstytutywnych elementów należy m.in. krytyka przeceniania racjonalnego sposobu myślenia oraz przyjęcie roli ofiary w relacji wobec siebie i społeczeństwa. Dojrzewanie głównego bohatera powieści, czego punktem kulminacyjnym jest radykalna przemiana w swego rodzaju Ahaswera – żebraka i tułacza przemierzającego Europę od Uralu po Niemcy, ma wymiar symboliczny i z perspektywy chrześcijańskiej oznacza powstanie z martwych do życia, co sugeruje także przybrane imię – Lazarus¹². Pojawiająca się tu chrześcijańska nadzieja nie oznacza prostej recepty na zamknięcie rozdziału wojennego w historii Niemiec. Stojący na rozdrożu samotny Lazarus widzi tłumy ludzi, którzy wbrew doświadczeniu powracają do przedstawionych powyżej korzeni zła (Prusy Wirtemberg). Wymowna jest również kończąca powieść scena, w której rozmawiające ze sobą kobiety, podobnie jak postaci z obrazów Breughla, zajęte są własnymi sprawami i nie są w stanie dostrzec głębszych związków między własnym życiem i koszmarem, który rozegrał się w ich otoczeniu.

Langgässer zdawała sobie sprawę, że samo rozpatrywanie wyborów moralnych w oderwaniu od konkretnej historycznej sytuacji może prowadzić do powstania rozziewu między rzeczywistością czytelnika i rzeczywistością literatury, a w efekcie do tworzenia wyidealizowanego wizerunku świata dale-

---

¹¹ E. LANGGÄSSER, *Das unauslöschliche Siegel*, w: TAZ, *Gesammelte Werke*, Hamburg: Claassen Verlag 1959, s. 306.

¹² Jak dowodzi Daniel Hofmann, taka konstrukcja głównej postaci jest wykładnią pisarki na temat relacji między judaizmem i chrześcijaństwem. Połączenie starej religii z nową stwarza w powojennej rzeczywistości nową jakość i alternatywę pośród modernistycznych propozycji światopoglądowych. Por. D. HOFMANN, „*Wie ein kristallenes Bad*”. *Elisabeth Langgässers Claudel-Lektüren*, w: KÜHLMANN, LUCKSCHEITER (wyd.), *Moderne und Antimoderne*, s. 447-474.

kiego od realnych wydarzeń i postaw. W takim sposobie myślenia upatrywała również przyczyn zła wojny. Synonimem tej tendencji jest przywiązanie Niemców do idealistycznego myślenia, czego wyrazem jest przywoływana często klasycystyczna twórczość Goethego, w której harmonijny wizerunek człowieka i świata niweluje kontrasty i zjawiska wykraczające poza ten model. W napisanym w święto Trzech Króli 1948 r. liście pisarka stwierdza:

Ist doch die 'schöne Natürlichkeit' unserer Klassiker tausendmal gefährlicher als die Darstellung der Unkeuschheit bei einem Bernanos, der die Sünde – *Sünde* nennt!¹³

Stąd wyraźne u Langgässer już na poziomie narracji zerwanie z wszelką linearnością i upodobanie do eksperymentu językowego w stylu cenionej przez nią amerykańskiej pisarki Virginii Woolf (1882-1941) oraz do postaci naruszających ustalone konwencje. Warto tu wspomnieć księdza z *Das unauslöschliche Siegel*, który jest biblijnym znakiem sprzeciwu wobec wyobrażeń konserwujących drobnomieszczańską stabilizację. Odejście od wyidealizowanych przedstawień literackich wyraża się także poprzez obrazy rzeczywistości wojennej, np. obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu.

Tendencja do rewizji uporządkowanych, łatwych wyobrażeń o świecie jeszcze wyraźniej widoczna jest w opowiadaniach Langgässer. Formalnie są one bliskie tzw. *short stories*, forma, która dotarła do Niemiec wraz z recepcją literatury amerykańskiej, szczególnie prozy Hemingwaya i Faulknera. W okresie powojennym stała się ona ulubionym gatunkiem grupy pisarzy niemieckich radykalnie odcinających się od stylu pisania sprzed 1945 r. (m.in. Heinrich Böll, Günther Grass, Johannes Becher, Wolfdietrich Schnurre i inni). Typowa dla ich tekstów jest niechęć do moralizatorskiego tonu i dydaktyzmu. Wyraziste, realistyczne sceny z życia codziennego szokują zastosowanym w nich kontrastem, który powstaje dopiero w konfrontacji doświadczeń czytelnika z pozornie pozbawionym kontekstu opisem. Brak pointy w tekście każe odbiorcy samodzielnie wyciągnąć wniosek i niejako dopełnić opowiedzianą historię.

Langgässer dokonuje w swoich opowiadaniach niemal fotograficznego zapisu otoczenia, które jest na pierwszy rzut oka anonimowe. Dopiero obecność przedmiotów i zachowania przebywających w nim osób pozwalają na jego konkretyzację. Tak jest np. w opowiadaniu *Początek sezonu*. Bujna idylliczna

---

¹³ E. LANGGÄSSER, *Das Christliche der christlichen Dichtung. Vorträge und Briefe*, Olten und Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag 1961, s. 93. „Czyż 'piękna naturalność' naszych klasyków nie jest tysiącokrotnie bardziej niebezpieczna niż przedstawienie bezwstydnosci u Bernanosa, który grzech nazywa grzechem!” (przekład M.J.).

przyroda w nie wymienionej z nazwy miejscowości w połączeniu z letnim nastrojem i markami drogich samochodów, którymi przyjeżdżają tu ludzie, tworzy obraz kurortu niczym z prospektu reklamowego. Przy drodze dojazdowej, obok krzyża robotnicy usiłują wkopać słup. Typowa czynność nie budzi większego zainteresowania przechodniów. Paradoksalnie jedynym zainteresowanym jest figurka Chrystusa na krzyżu: „Widać było, że również Go obchodzi, Jego, którego dotychczas ludzie uważali za jednego ze swoich i chętnie uznawali”¹⁴. Mężczyźni odchodzący po skończonej pracy są zadowoleni i odczytują z satysfakcją napis umieszczony na wkopanym słupie: „W tym uzdrowisku Żydzi są niepożądanymi”¹⁵. W ten sposób zwyczajny i wydawałoby się typowy obrazek rodzajowy z kurortu zyskuje dodatkowy wymiar, wynikający z zaskoczenia pointą, która wycinkowi rzeczywistości nadaje wymiar ogólny. Zwyczajność stała się zabójcza podczas ostatniej wojny. Wydany na Żydów wyrok przy biernym przyzwoleniu otoczenia staje się paralełą historii Chrystusa odczytywaną teraz nie w perspektywie historycznej, lecz jako część konkretnej historii znanej czytelnikom Langgässer z bezpośredniego doświadczenia.

Miejscem takiego doświadczenia jest pozornie neutralna i daleka od wpływu na światowe wydarzenia codzienność. W opowiadaniu *Mieć szczęście* spisany został przeciętny mieszczański życiorys, któremu pointę dopisuje wojna spychająca główną postać na samo dno rodzinnej tragedii, skrajnego ubóstwa, wreszcie choroby psychicznej. W utworze *Dzień Pierwszej Komunii* wyjątkowa uroczystość rodzinna kończy się śmiercią matki podczas nalotu. W opowiadaniu *Rodzina w górach* odpowiedzialność za całe zło wojny bierze na siebie Alban, przeciętny obywatel, który w 1932 r. głosował na Hitlera. Dochodzi przy tym do paradoksalnego odwrócenia ról: sumieniem społeczeństwa stają się ludzie wykraczający poza jego ustalony porządek, który poprzez swe rytuały codzienności i brak autorefleksji generuje zło.

W tym kontekście przychodzą na myśl skojarzenia z tezą Hannah Arendt¹⁶ o zwyczajności zła.

Istotny w opowiadaniach Langgässer jest brak wartościującej narracji. Oceny musi dokonać sam czytelnik, którego przyzwyczajenia i system wartości zostaje skonfrontowany z jego wyostrzonym, fotograficznym odbiciem. Jego rolą jest zatem określenie, na ile jest on w stanie zidentyfikować się z przedstawionym fragmentem rzeczywistości.

¹⁴ E. LANGGÄSSER, *Wierna Antygona*, tł. T. Szafranski, Warszawa: PAX 1958, s. 31.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Por. m.in. H. ARENDT, *Korzenie totalitaryzmu*, tł. D. Grinberg, M. Szawiel, Warszawa: WaiP 2008. *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*, tł. A. Szostkiewicz, Kraków: Znak 1987.

Konfrontacja przebiega tu nie na płaszczyźnie cytowanej normy lub bezpośredniego wskazania na nią, lecz poprzez odwołanie się do zastanych wyobrażeń, które często nie podlegają refleksji lub weryfikacji. Przywołanie cierpiącego Chrystusa jako symbolu i istoty chrześcijaństwa, który, jak wynika z cytatu, jest w świadomości uczestników opisanego zdarzenia motywem tak oczywistym, że nie podlega refleksji, stawia w nowym świetle zarówno problem wykluczenia, jak i przekazane w tradycji chrześcijańskiej obrazy odrzucenia i zniszczenia. Inaczej mówiąc, mamy tu do czynienia – posługując się terminologią Wolfganga Isera – z pustym miejscem (*Leerstelle*)¹⁷, czyli miejscem w dyskursie, które musi dopiero wypełnić czytelnik w akcie konkretyzacji.

W *Nic nowego* zalany tunel pod Sprewą sytuuje miejsce zdarzenia w Berlinie w ostatnich dniach II wojny światowej. Wśród uciekinierów z oblężonego miasta znajduje się starszy człowiek, opowiadający na pozór beładnie o torturach, egzekucjach i innych okrucieństwach wojny. Idący obok żołnierz (podobnie jak czytelnik) próbuje uchwycić w tej relacji związek przyczynowy, szuka analogii w dostępnych mu doświadczeniach lub w zdobytej wiedzy. Zasłyszane opisy przypominają mu bądź to Buchenwald, bądź to rodzeństwo Scholl, czyli męczenników ostatniej wojny. Zniecierpliwiony własną bezradnością słuchacz stawia w końcu pytanie: „O czym pan właściwie mówi?”¹⁸, na które otrzymuje zaskakującą odpowiedź od starca nazywającego siebie Ben Akibą Kościoła: „O koreańskich aktach morderstw i ‘Dzienniku prześladowań’”¹⁹. Zdanie to nawiązuje do Księgi Koheleta 1, 9, gdzie można przeczytać sentencję: „To, co było, jest tym co będzie, a to, co się stało, jest tym, co znowu się stanie”²⁰.

Podobny efekt połączenia płaszczyzny ponadczasowej z konkretną realnością Langgässer uzyskuje również sięgając po zapożyczony ze sztuk pięknych sposób przedstawienia określany jako martwa natura. W literaturze niemieckiej ten typ kreacji, którego istotą nie jest alegoryczne ujęcie przedmiotu, lecz zobiektywizowane wczucie się w przedstawiany przedmiot i jego symboliczna interpretacja, pojawia się przede wszystkim w liryce. Tą formą

---

¹⁷ Por. W. ISER, *Apelacyjna struktura tekstów oraz TENŻE, Proces czytania. Perspektywa fenomenologiczna*, w: H. ORŁOWSKI (wyd.), *Współczesna myśl literaturoznawcza w Republice Federalnej Niemiec*, Warszawa: Czytelnik 1986, s. 204-245.

¹⁸ LANGGÄSSER, *Wierna Antygonia*, s. 73.

¹⁹ Tamże, s. 74.

²⁰ Cyt. według *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1971, s. 737.

posługiwali się m.in. Konrad Ferdinand Meyer (np. *Der römische Brunnen*), R.M. Rilke (np. *Archaischer Torso Apollos*, *Der Panther*). W opowiadaniach *Martwa natura* i *Trzy kufry* przedmioty pozostałe po ich właścicielach są *pars pro toto* społeczeństwa niemieckiego. Chłopski wiklinowy kosz i głowę Goethego zdradzającą inteligenckiego właściciela spotyka ten sam los – zostają trafione pociskiem, który nie był w nie wymierzony,

lecz – jak zwykle – w fabrykę broni, a tym samym w produkcję wojenną. Gdy jednak zakłady zbrojeniowe znajdują się tak blisko kolei, a szyny tak blisko dóbr kulturalnych – takie wypadki czasem się zdarzają. Partytury razem z kluczem wiolinowym i nutami pofrunęły; autografy; listy van Gogha do brata Theo, list Feuerbacha także²¹.

Zamierzona tu ironia wskazuje na związek między kulturą niemiecką i wojną. Jej atrybuty utożsamione z kulturą europejską prezentują się obserwatorowi z zewnątrz jako wyizolowana martwa substancja, będąca symbolem niemocy, która wynika z poddania się jej ekspansjonistycznym planom:

W głowie Goethego była zawarta do pewnego stopnia cała niemiecka kultura, oczywiście wliczając w to północną Francję, Holandię i Belgię – tego, co mamy, nie oddamy, ale jeszcze więcej do tego dołączymy²².

Reasumując można stwierdzić, że Langgässer daleka jest od abstrakcyjnego rozpatrywania wyborów moralnych, które absorbowały w latach powojennych wielu pisarzy z kręgów literatury katolickiej. Sytuując wydarzenia w konkretnym otoczeniu, które jednoznacznie wskazuje na czas drugiej wojny światowej, konkretyzuje transcendentne procesy w znanym czytelnikowi świecie, co stwarza możliwość identyfikacji z fikcyjnymi postawami. Należy pamiętać, że teksty przeznaczone były pierwotnie dla odbiorcy, dla którego wojna nie była abstrakcją, lecz częścią jego biografii. Ostre reakcje współczesnych pisarzy czytelników, na które Langgässer wielokrotnie odpowiadała²³, potwierdzają skuteczność obranej strategii pisarskiej. W ten sposób z jednej strony tekst broni się przed odsunięciem wydarzeń w nieokreśloną, ponadczasową perspektywę, z drugiej strony zaś nie redukuje ich jedy-

²¹ LANGGÄSSER, *Wierna Antygona*, s. 43.

²² Tamże, s. 42.

²³ Cześć listów-odpowiedzi pisarki zamieszczona została w książce: E. LANGGÄSSER, *Das Christliche der christlichen Dichtung. Vorträge und Briefe*, Oldenburg und Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag 1961.

nie do faktu historycznego, co bez odniesienia do głębszych pokładów odpowiedzialności również nie sprzyjałoby rewizji własnych postaw. Świadczą o tym przywoływane przez Langgässer okrucieństwa minionych epok, które na jej współczesnych, podobnie jak na nas, nie robią większego wrażenia.

BIBLIOGRAFIA

- LANGGÄSSER E.: *Das unauslöschliche Siegel*, w: TAŽ, *Gesammelte Werke*, Hamburg: Claassen Verlag 1959.
- *Das Christliche der christlichen Dichtung. Vorträge und Briefe*, Olten und Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag 1961.
- *Droga przez moczary*, tł. I. i E. Naganowscy, Warszawa: PIW 1971.
- *Wierna Antygona*, tł. T. Szafrąński, Warszawa: PAX 1958.
- ARENDT H.: *Korzenie totalitaryzmu*, tł. D. Grinberg; M. Szawiel, Warszawa: WaiP 2008.
- *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*, tłum. A. Szostkiewicz, Kraków: Znak 1987.
- BARNER W. (wyd.): *Geschichte der deutschen Literatur von 1945 bis zur Gegenwart* [=H. DE BOOR; R. NEWALD [wyd.], *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart*, t. XII], München: Beck 1994.
- DEMETZ P.: *Fette Jahre, magere Jahre. Deutschsprachige Literatur von 1965 bis 1985*, München. Zürich: Piper 1988.
- DUTT C.: *Elisabeth Langgässers Modernitätsanspruch*, w: W. KÜHLMANN, R. LUCKSCHEITER (wyd.): *Moderne und Antimoderne. Der Renouveau catholique und die deutsche Literatur*. Beiträge des Heidelberger Colloquiums vom 12. bis 16. September 2006, Freiburg im Breisgau–Berlin–Wien: Rombach 2008, s. 475-488.
- EIDUKEVIČIENĖ R.: *Gestaltung von Frauenfiguren im Werk einer ‚katholischen‘ Autorin (ein Beitrag zum Elisabeth Langgässers Roman Das unauslöschliche Siegel, 1946)*, „Studia Niemcoznawcze” XXVIII (2004) 725-743.
- EL-AKRAMY U.: *Wotans Rabe: die Schriftstellerin Elisabeth Langgässer, ihre Tochter Cordelia und die Feuer von Auschwitz*, Frankfurt am Main: Verlag Neue Kritik 1997.
- EWERS H.-H., MIKOTA J., RUELECKE J., ZINNECKER J. (wyd.): *Erinnerungen an Kriegskindheiten. Erfahrungsräume, Erinnerungskultur und Geschichtspolitik unter sozial- und kulturwissenschaftlicher Perspektive*, Weinheim und München: Juventa 2006.
- HILZIGER S.: *Elisabeth Langgässer. Eine Biographie*, Berlin: Verlag für Berlin-Brandenburg 2009.
- HOFFMANN D.: *Elisabeth Langgässer (1899-1950). An den Grenzen des aufgeklärten Selbstbewusstseins. Elisabeth Langgässers Auseinandersetzung mit den Bedingungen menschlicher Existenz*, w: SZWAB H.-R. (wyd.): *Eigensinn und Bindung. Katholische deutsche Intellektuelle im 20. Jahrhundert. 39 Porträts*, Kevelar: Butzon & Bercker 2009.
- KUBIK S.: *Die europäische Ordnung stirbt. Religion und Geschichtskonstruktion im Angesicht der Katastrophe. Eine vergleichende Untersuchung der Romane Die Schlafwandler von Hermann Broch und Das unauslöschliche Siegel von Elisabeth Langgässer*, Frankfurt: Peter Lang 2008.
- MÜLLER K.: *Poesie und Glaube. Grenzen und Möglichkeiten christlicher Dichtung im 20. Jahrhundert am Beispiel Elisabeth Langgässers*, w: L. BOSSLE, J. POTTIER. (wyd.), *Deutsche christliche Dichterinnen des 20. Jahrhunderts. Gertrud von le Fort Ruth Schaumann Elisa-*

beth Langgässer. Festschrift für Friedrich Kienecker, Würzburg–Paderborn: Creator 1990, s. 126-150.

SCHNEIDER R.: *Die Sendung Werner Bergengruens*, przedmowa do: *Die Zwillinge aus Frankreich*. Erzählungen, Berlin-West: Ullstein 1960.

SZWAB H.-R. (wyd.): *Eigensinn und Bindung. Katholische deutsche Intellektuelle im 20. Jahrhundert. 39 Porträts*, Kevelar: Butzon & Bercker 2009.

ABRECHNUNG MIT DER KRIEGSVERGANGENHEIT IM SCHAFFEN VON ELISABETH LANGGÄSSER

Zusammenfassung

In den Nachkriegsjahren kam aus dem Kreis der konservativen Autoren die metaphysische und mythologische Tendenz, nach der die Ursachen des Krieges im Bereich der moralischen Entscheidungen der einzelnen Menschen und in metaphysisch gesteuerten übergreifenden Weltprozessen zu suchen sind. Zur Veranschaulichung dieser Zusammenhänge wurden oft Muster der heilen unzerstörten Natur und des einfachen Lebens beschworen oder die Handlungsräume für die dargestellten Situationen in ferne Vergangenheit verlegt. Die gegensätzliche Tendenz erwuchs aus der Bestrebung durch den Bruch mit den überlieferten Schreibweisen einen Neuanfang zu schaffen und die Kriegsproblematik durch das Prisma der sozialen und historischen Strukturen zu erklären.

Das Schaffen der mit dem katholischen Milieu identifizierten Elisabeth Langgässer (1899-1950) verbindet beide oben angeführten Modelle, indem sie die metaphysische Perspektive mit konkreten geschichtlichen Bedingungen zu vereinigen sucht.

Im Gegensatz zu den zeitgenössischen konservativen Autoren lässt Langgässer die Gestalten aus ihren Texten in einem Raum handeln, der den unmittelbaren Bezug auf die Ereignisse des letzten Krieges aufweist. Zugleich sind sie aber nicht autonom, sondern Teil eines übergreifenden Prozesses.

Der Roman *Das unauslöschliche Siegel* läuft sowohl auf der formalen Ebene durch die Zerstörung jeglicher Linearität und durch das Sprachexperiment als auch auf der inhaltlichen Ebene durch die Zuwendung der konkreten historischen Kriegssituation der Neigung zur künstlichen Harmonisierung zuwider und veranlasst zur Revision der etablierten Haltungen.

Diese Tendenz kommt in den Erzählungen von Langgässer noch deutlicher zum Vorschein. Sie stehen der Kurzgeschichte nah, die auf der Welle der Rezeption der Prosa von Hemingway und Faulkner in der deutschen Nachkriegsliteratur relevant wurde, und verbinden die Autorin mit denjenigen Autoren der Nachkriegszeit, die mit der traditionellen Schreibweise brechen wollten.

Die Zerstörung der etablierten Denkklišees durch ihre Konkretisierung in der Erfahrungswelt des Lesers kann ihre Aufgabe nur in Bezug auf die tiefen Schichten der Verantwortung erfüllen. Im anderen Fall würden die historischen Ereignisse mit der Zeit zu gleichgültigen historischen Tatsachen ohne Bezug auf eigene Situation des Lesers.

Zusammengefasst von Marek Jakubów

Slowa kluczowe: Elisabeth Langgässer, literatura chrześcijańska, literatura katolicka.

Schlüsselbegriffe: Elisabeth Langgässer, christliche Literatur, katholische Literatur.

Key words: Elisabeth Langgässer, Christian literature, Catholic literature.